

кримінально-правових норм;

2) наявність корупційного складника, який попри війну посилює неправомірне застосування кримінального закону, зловживання ним;

3) відсутність достатнього досвіду протидії злочинам, пов'язаним із війною, а також належних правових орієнтирів, вироблених на рівні судової практики та доктрини кримінального права (особливо на першому етапі);

4) недосконалість кримінального законодавства, що є основним джерелом суперечливої практики застосування кримінально-правових норм про злочини, пов'язані з війною, помилок у кваліфікації тощо;

5) дефіцит в умовах війни належних ресурсів (зокрема матеріальних, технічних, кадрових, фінансових) для організації повноцінної та якісної діяльності із застосування кримінального права.

Як висновок треба резюмувати, що на поточному етапі формування та реалізації кримінально-правової політики настав час перейти до невідкладного усунення виявлених помилок, недоліків та загалом подолання негативних тенденцій. Це дасть змогу більш ефективно протидіяти кримінально-протиправній діяльності в умовах воєнного стану та війни високої інтенсивності, якою є поточний етап російсько-українського протистояння.

УДК 342.7

DOI: 10.31733/15-03-2024/1/50-53

Віталій СЕРЬОГІН

декан юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор

ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Дотримання прав людини є кардинальним принципом виживання будь-якого демократичного суспільства, так само як забезпечення національної безпеки є життєво важливим інтересом будь-якої нації. З моменту проголошення незалежності Україна розвивається в умовах демократії, а демократія навряд чи може існувати в її справжньому розумінні без дотримання прав людини. Проблема співвідношення прав людини з національною безпекою для України є однією з ключових. Значною мірою це зумовлено проблемою незахищеності людини, що має комплексний характер і в теперішніх соціально-економічних та військово-політичних умовах досягла критичної точки.

Сучасні виклики національній безпеці величезні та дуже тривожні. Найголовнішим серед них на сьогодні, безумовно, є повномасштабна агресія з боку російської федерації, оскільки вона загрожує самому існуванню нашої держави, її суверенітету й територіальній цілісності, супроводжується масовими жертвами не тільки серед військовослужбовців, але й серед мирного населення. До цієї загрози додається ціла низка внутрішніх викликів, спричинених переважно недержавними акторами. За цих умов дехто вважає, що права людини мають бути відсунуті на другий план, щоб ефективно протистояти викликам безпеці. Таких чимало й серед фахівців у галузі конституційного права, яких умовно можна назвати «конституціоналістами-державниками».

Проте доречно зазначити, що без дотримання прав людини та верховенства права загалом буде важко не тільки забезпечити національну безпеку, але й зберегти українську державність як таку. Критичний аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що воно містить достатньо положень як для забезпечення поваги до прав людини, так і для гарантування національної безпеки – потрібно лише повною мірою їх реалізовувати та чітко вказати судам та іншим юрисдикційним органам стратегічний шлях вирішення ситуацій у разі конфлікту між правами людини та національною безпекою.

Безпеку можна описати як свободу від таких явищ, як загроза, небезпека, напад, посягання тощо. Досить простий характер цього визначення не повинен приховувати той факт, що існує багато форм безпеки, але серед них саме міжнародна безпека, національна безпека та безпека людини є найбільш актуальними в юридичній площині. При цьому

розуміння і, відповідно, визначення безпеки як такої та кожного її типу має конкретно-історичний і діалектичний характер: воно невинно розвивається і викликає постійні гострі дискусії. Існує позиція, що безпека іноді може мати надлишковий характер, що призводить до негативних наслідків, зокрема до інфантилізму й безпорадності відповідних суб'єктів. Однак, на наш погляд, світова й вітчизняна історія переконливо свідчать про інше: безпека ніколи не буває надлишковою, навпаки, вона завжди в дефіциті, треба лише вміти адекватно оцінювати безпекову ситуацію і своєчасно виявляти реальні й потенційні загрози.

Водночас важливо визнати, що аргумент безпеки в публічному дискурсі може досить легко (хоча й не обов'язково) перевершити інтереси захисту прав людини. Крім того, безпека може використовуватися і фактично використовується як важливий політичний, а іноді навіть ідеологічний інструмент управління та зміни існуючого державного і суспільного ладу. До того ж, може існувати і часто існує значна різниця між реальною (фактичною) та уявною (удаваною) незахищеністю та між реальною (фактичною) та уявною (удаваною) ефективністю заходів безпеки. Наслідком усіх цих та інших особливостей є те, що безпека – це досить мінливе поняття, але ніяк не нейтральне чи, тим більш, стале.

Як слід розуміти безпеку з точки зору прав людини і як цей аспект проявляє сутність безпеки? І чи може бути корисний цей аспект для досягнення ідеологічно більш нейтральної, справжньої та дієвої концепції безпеки в цілому або принаймні для більш збалансованого й поміркованого дискурсу щодо національної безпеки?

Задля вирішення цих питань варто одразу відзначити, що право прав людини фактично передбачає чотири різні концепції безпеки. Найбільш яскраво це виявляється на прикладі «класичних» громадянських основних прав людини, таких як право на життя, право на особисту свободу та недоторканність, право на недоторканність приватного життя, свобода совісті та віросповідання, свобода думки і слова тощо. Достатньо звернутися до національних конституцій, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. (далі – МПГПП) та Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), а також відповідної практики Комітету з прав людини та Європейського суду з прав людини.

Хоча інтереси безпеки та інтереси індивідуальних основних прав нерозривно пов'язані між собою, міжнародне право прав людини не пропонує ні однозначного, ні чіткого погляду на безпеку. Насправді воно передбачає щонайменше чотири різні концепції (підходи до розуміння) безпеки: 1) міжнародна безпека; 2) негативна індивідуальна безпека проти посягань з боку держави; 3) безпека як виправдання для обмеження прав людини; 4) позитивне зобов'язання держави забезпечувати фізичним особам безпеку від державних службовців та приватних осіб.

Деякі з цих концепцій є конкуруючими, а деякі пропонують лише розмиті чи розпливчасті погляди на безпеку. Проте ці концепції безпеки прав людини можуть зробити цінний внесок у політико-правовий дискурс про безпеку, оскільки вони мають важливу спільну основу: усі вони визнають, що «споживачем» чи «бенефіціаром» безпеки зрештою є фізична особа. У поєднанні ці концепції могли б запропонувати те, що можна назвати «правозахисним підходом» до безпеки, і у такий спосіб допомогти надати цінності та напряму дискурсу щодо безпеки людини. Хоча б тому, що безпека особи є ключовим чи принаймні важливим аспектом безпеки, важливо розрізняти названі вище концепції, оскільки це дає змогу їх порівняти, оцінити їхні сильні та слабкі сторони та їхню корисність.

Перші дві концепції переважно пропонують тлумачення того, що може охоплювати безпека у сенсі захисту від застосування втручання з боку держав. З них концепція негативної індивідуальної безпеки (Концепція № 2) не тільки є найбільш чіткою, але й найбільше відповідає основній суті договорів про права людини, таких як МПГПП та ЄКПЛ, пропонуючи людині безпосередній захист від державної влади. Зважаючи на той факт, що влада держави як суверенна є верховною, самостійною, повною і неподільною (див., наприклад, Декларацію про державний суверенітет України 1990 р.), зазначена концепція має велике значення для обмеження цієї влади та встановлення ефективного контролю над нею. Таким чином, наведена концепція визнає, що захист прав людини також є формою безпеки і що сама держава становить потенційну загрозу безпеці. Як наслідок, обмеження повноважень органів державної влади щодо протидії, наприклад, тероризму чи злочинності не можна просто кваліфікувати як перешкоджання безпеці, оскільки такі обмеження також забезпечують безпеку. Тому навіть з точки зору безпеки необхідно обговорити, як ми можемо забезпечити баланс між захистом прав людини та іншими інтересами безпеки, не втрачаючи при цьому інших конституційних цінностей, таких як свобода, демократія чи соціальна

справедливість. При цьому зрозуміло, що ця концепція не може претендувати на те, щоб слугувати загальною моделлю безпеки людини в державі, тож важливо зберегти обмежену сферу її використання. Водночас слід мати на увазі, що загально визнаний каталог основних громадянських прав людини наразі захищає та формулює найважливіші інтереси безпеки окремих осіб проти влади держави і тим самим робить важливий і чіткий внесок у дискурс щодо безпеки в цілому.

Непрямим, проте передбачуваним результатом захисту прав людини на національному рівні від застосування втручання з боку держав має бути те, що він також захищає осіб від насильства між державами. Це підводить нас до концепції міжнародної безпеки (Концепції № 1), яка означає, що захист прав людини державами на національному рівні є не лише інструментом міжнародної безпеки, але й її основою. Таким чином, ця концепція визначає суспільно-політичний ідеал «глобального миру з правами людини» та фундаментальну цінність прав людини. Водночас вона має досить вузький зміст, оскільки право прав людини приділяє занадто мало уваги тому, що охоплює міжнародна безпека, і майже не дає дієвих інструментів чи прямих вказівок для досягнення та збереження міжнародних мирних відносин.

Можливо, дехто може вважати це найімовірніше не вадою цієї концепції, а ознакою недостатнього використання її потенціалу. Проте безпосереднє застосування та розвиток міжнародних систем прав людини, встановлених МПГПП та ЄКПЛ, з метою спрямування міжнародних відносин виходило б далеко за межі прямої мети та текстової сфери застосування відповідних інструментів, і лише з цієї причини воно не є бажаним. Більше того, це, ймовірно, значно посилює політичний тиск на ці системи, тим самим підриваючи їх здатність ефективно захищати права людини на національному рівні.

Однак було б бажано, щоб ці системи, тобто органи, які здійснюють моніторинг стану дотримання прав людини, більш чітко враховували те, як захист прав людини (або його відсутність) національною владою зрештою впливає на міжнародну безпеку. Так, наприклад, щодо антитерористичного законодавства та практики, де багато держав, як було помічено, розширюють або переступають національні кордони, було б доцільно подумати про наслідки таких дій для міжнародної безпеки. З іншого боку, те, що системи прав людини, такі як МПГПП та ЄКПЛ, не повинні брати участь у розробці керівних принципів для міжнародних мирних відносин, не означає, що встановлені ними стандарти прав людини не мають значення на рівні міжнародної безпеки. Права людини все ще можуть бути корисними як провідні принципи для розробки міжнародних механізмів (таких як «відповідальність за захист») іншими органами, які діють у сфері міжнародних відносин між державами (такими як Міжнародний суд). Насправді концепція міжнародної безпеки з прав людини потребує більшої уваги в межах загальної концепції міжнародної безпеки. З цією метою необхідно оцінити, як цю концепцію можна було б розвивати далі та як вона співвідноситься з іншими концепціями міжнародної безпеки.

Останні дві концепції безпеки за змістом протилежні першим двом: вони не стосуються захисту від держави, а визнають, що застосування державної влади здатне забезпечити безпеку. Таким чином, ці концепції пов'язані з ідеєю, що правова система не може обмежуватися лише наданням правового захисту та контролем над державною владою; вона також повинна мати дієві інструменти для запобігання злочинності, тероризму та іншим небезпекам. Однак для того, щоб забезпечити належну систему кримінального правосуддя та інші заходи безпеки, органи державної влади повинні, за певних умов та за необхідності, мати можливість обмежувати деякі права людини. Таким чином, безпеку можна визначити як виправдання для обмеження прав людини (Концепція № 3). Оскільки безпека в цьому сенсі потенційно є фундаментальною перешкодою для здійснення захисту прав людини, варто очікувати, що законодавство про права людини запропонує комплексне бачення того, що тут передбачає безпека. Однак концепція безпеки як підстави для обмеження прав людини насправді не тільки дуже слабо розроблена в праві прав людини, вона підходить до забезпечення безпеки як до досить нескладної мети, легітимність якої не викликає жодних сумнівів чи заперечень. Таким чином, ця правозахисна концепція безпеки не тільки не робить значного внеску в дискурс про те, що охоплює безпека загалом, вона також не в змозі змусити державну владу надати збалансований і достовірний звіт про проблему безпеки, з якою вона насправді стикається.

Питання полягає в тому, чи може інша, остання концепція безпеки це компенсувати. На наш погляд, не може і не зможе, хоча б тому, що фокус цієї концепції зосереджений на іншому: тоді як обмеження прав людини з міркувань безпеки можна вважати «необхідним

злом», остання (четверта) концепція розглядає державу як таку, що має використовувати свою владу для забезпечення безпеки в принципі як «блага». Ця концепція безпеки (Концепція № 4) означає, що захист прав людини вимагає від держави вжиття відповідних заходів для захисту цих прав, або радше інтересів, які ці права мають на меті захистити від порушення іншими.

Таким чином, суть цієї концепції полягає в забезпеченні державною владою позитивного захисту осіб від шкоди з боку інших приватних або посадових осіб (Концепція № 4). При цьому головна ідея полягає в тому, що здійснення державної влади забезпечує захист прав людини, а не обмежує його, навіть якщо заходи держави фактично є репресивними та втручаються в права людини особи, проти якої ці заходи застосовуються. Оскільки ці позитивні зобов'язання пропонувати захист від інших переважно стосуються найжорстокіших посягань на особу (таких як вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, торгівля людьми, дитяча порнографія тощо), ця концепція робить істотний внесок у розуміння того, що означає безпека людини, оскільки вона окреслює, що передбачають найважливіші інтереси безпеки особи у відносинах з іншими суб'єктами. Крім того, вона сприяє розширенню можливостей жертв протиправних посягань.

Загалом визнання позитивних зобов'язань держави щодо застосування репресивних заходів до окремих осіб, наприклад, через систему кримінального правосуддя, є фундаментальним зрушенням у концепції прав людини. Це є особливо актуальним, якщо до цих осіб звертаються як до приватних осіб. На наш погляд, найбільш тривожним, хоча й не єдиним, негативним наслідком цієї зміни є те, що громадянські права людини більше не слугують для контролю та стримування влади держави (порівняно, зокрема, з Концепцією № 2), але відтепер вони значною мірою легітимізують і навіть вимагають використання цієї влади (Концепція № 4). У цьому відношенні система права прав людини нейтралізує сама себе, тобто Концепцію № 2 і Концепцію № 4 можна розглядати як конкуруючі в очах суб'єкта основних прав. Таким чином, незважаючи на те, що остання концепція досить чітко формулює фундаментальний аспект безпеки людини і, крім того, допомагає її реалізувати, вона вимагає, щоб основна відповідальність держави забезпечувати своїм громадянам безпеку ґрунтувалася не на правах людини, а на концепції суверенітету.

Чотири наведені нами концепції переконливо свідчать, що права людини та національна безпека взаємопов'язані на різних рівнях. На всіх цих рівнях право прав людини відіграє важливу роль у дискурсі щодо безпеки. Однак у своїй сукупності сучасний підхід до безпеки, заснований на правах людини, вельми розчаровує. Особливо це стосується того, що деякі з концепцій недостатньо обґрунтовують, що собою охоплює безпека, тоді як не всі концепції є взаємодоповнюючими: у деяких випадках вони навіть виглядають як конкуруючі між собою. При цьому міжнародне право прав людини не в змозі забезпечити всебічний, збалансований погляд на те, що означає безпека з точки зору прав людини. Як наслідок, і національне законодавство про права людини пропонує менше змісту та напрямів для дискурсу щодо безпеки, ніж воно потенційно могло б бути спроможним, і, крім того, воно невинувато послаблює здатність прав людини захищати особу.